

Anmeldelser.

**Erik Rasmussen: Kurantbankens forhold til staten 1737-73.
Kbh. 1955. 293 s. + tabelbilag.**

Erik Rasmussen er ikke ukendt som historiker. Han har bl. a. sammen med dr. Roar Skovmand skrevet en værdifuld bog om Det radikale venstre 1905—55, og i dette tidsskrift (11. r. III) skildrede han for nogle år siden kurantbankens oprettelse 1736—37. Den her anmeldte afhandling, for hvilken han vandt den filosofiske doktorgrad ved Københavns universitet, fortsætter det sidste arbejde.¹ Den behandler en side af Danmarks første banks historie, fra den trådte i virksomhed som en af staten skabt og under en vis statskontrol arbejdende seddel- og lånebank, indtil den blev overtaget af staten. Bankens hovedopgave skulde være at fremme handel og industri ved at yde lån til 4⁰/₀, d.v.s. en lavere rentesats end den da almindeligt gældende; men kreditten blev tildels formidlet gennem statsinstitutioner, og der udviklede sig også i andre henseender et samarbejde mellem stat og bank, således at staten støttede banken i dens bestræbelser for at opretholde likviditeten og regulere valutakurserne, mens banken til gengæld, især i den sidste del af perioden, ydede staten betydelige lån. Emnet omfatter derfor vigtige sider af vor økonomiske og finanspolitiske historie i 18. årh. og må siges at være velegnet for en doktorafhandling.

Forf. er den første, der har skrevet om kurantbanken på grundlag af brede, systematiske kildestudier i bankens og centraladministrationens arkiver. Det er tildels et besværligt materiale at have at gøre med, og bogen repræsenterer en betydelig arbejdsindsats. Dr. R. fremlægger sine resultater med stor udførlighed i

¹ Anmeldelsen gengiver i noget udvidet form hovedpunkter af recensentens indlæg som officiel opponent ved bogens forsvar. Den anden officielle opponent, professor Astrid Friis, vil i næste hæfte af tidsskriftet offentliggøre en afhandling om Partikulerkammeret 1730—1771 og i forbindelse dermed fremsætte supplerende bemærkninger til anmeldelsen.

en væsentlig kronologisk beskrivelse. På en række punkter kan han korrigere og supplere tidligere fremstillinger af bankens virksomhed. Han giver god besked om dens forretningsgang, som han tilsyneladende kender ud og ind, og bringer en fylde af nye oplysninger om det danske pengevæsens udvikling i perioden, også, om end mere sporadisk, bidrag til statsfinansernes og specielt statsgældens historie. Ikke mindst tabelbilagene er af værdi. Vi forstår efter forf.s undersøgelse langt bedre tidens bank- og pengepolitik, tildels også dens baggrund i de økonomiske ideer¹. Hele denne — den største — part af bogen er ikke blot en materialsamling, men indeholder adskillige, undertiden skarpsindige mindre undersøgelser.

Det vigtigste punkt i konklusionen (s. 238 f.) er formodentlig, at den kreditpolitik banken drev, med under normal rente (i hvert fald i en væsentlig del af perioden) og i det lange løb stærkt stigende långivning, ikke lod sig gennemføre uden en så vidtstrakt støtte fra staten, at banken blev helt afhængig deraf. Udførsel af mønt på spekulation når sølvprisen steg i udlandet, vekslingen af sedler, der på grund af disses store pålydende ikke kunde standse med ophævelsen af indløseligheden (noget forf. fremhæver betydningen af), formodentlig i store dele af perioden også den legale og illegale handels normale behov for metaleksport til dækning af indførselsoverskud (en mulighed forf. ikke går nærmere ind på)², stillede så store krav til bankens kasse, at likviditeten ikke kunde opretholdes uden regelmæssig mønttilførsel udefra; den kunde kun foregå ved statens hjælp, og banken fik bl. a. af staten overladt en væsentlig del af de franske og engelske subsidieveksler, som kunde benyttes til køb af mønt i udlandet. Om hele denne fremgangsmåde var den rigtige til at opnå formålet, og hvilke økonomiske virkninger den havde, det er spørgsmål som først med fordel kan diskuteres, når andre undersøgelser end de af forf. foretagne er gennemført³.

Til afhandlingens positive sider hører den loyale litteratur-

¹ Om seddelteoriene jfr. nu Per G. Andreen: Det svenska 1700-talets syn på banksedlar och pappersmynt, i svensk Historisk Tidskrift 1956.

² Jfr. dog s. 52. Schimmelmann hævdede 1769, at vi i de sidste 8—10 år havde haft importoverskud, se J. Wilcke: Kurantmonten (1927), 131.

³ Forf. mener at have vist, at kurantbanken »kun af praktiske årsager fremtrådte i uafhængig skikkelse», men det samme var vel tilfældet med nationalbanken, der 1818 blev gjort uafhængig af staten for at styrke tilhiden til sedlerne. Undersøgelsen har ikke som påstået »givet til resultat», at banken blev til »som et middel til imødegåelse af landbrugets lavkonjunktur»; det er et synspunkt, som J. O. Bro-Jørgensen har anlagt på hele den nye økonomiske politik fra 1730erne (Industriens Hist. i Danmark II (1943), 63).

gennemgang. Den giver megen anerkendelse til forf.s forgængere, først og fremmest grundlæggeren af studiet af bankens historie M. L. Nathanson, men også f. e. provst Ludvig Koch, der i sjælden grad var udrustet med historisk sans, og en begavet økonomisk-historisk dilettant som Jul. Schovelin. Begge tog afstand fra den ensidige liberalistiske fordømmelse af merkantilismen¹. I den forbindelse nævnes med god grund Albert Olsens banebrydende nyvurdering af dansk merkantilistisk erhvervspolitik i 18. årh. Forf. har tilegnet mindet om denne sin lærer bogen.

Men det kan ikke skjules, at adskilligt i forf.s fremstilling ægger til modsigelse eller kritik. Det gælder bl. a. hans metodiske overvejelser s. 23 ff. Han mener det er farligt, hvis den moderne historiker under sin talfremdragelse og talbehandling »er under indflydelse af en bestemt [økonomisk] teori«; det er for mig ikke let at se, hvordan en økonomisk historiker kan afgøre, hvilke kendsgerninger der er relevante for hans emne, med mindre han på forhånd har visse teoretiske forestillinger om den økonomiske sammenhæng.² Det er mig heller ikke ganske klart, hvad der menes med, at det »ligger uden for historikerens opgave at gennemlyse sit stof med nogen økonomisk teoris helhedsopfattelse«. Det forekommer mig i hvert fald at være en både legitim og frugtbar opgave for den forsker, der som dr. R. behandler et stykke økonomisk-politisk historie, at spørge om finansstyrelsen eller bankledelsen efter hvad vi nu ved eller mener at vide om den økonomiske sammenhæng i datidens mere primitive samfund og i almindelighed, fulgte hensigtsmæssige veje mod sine erhvervspolitiske, valutapolitiske eller finanspolitiske mål. Det var i virkeligheden for en del dette Nathanson gjorde, nemlig når han ved hjælp af sit kendskab til den da moderne klassiske nationaløkonomi kritiserede visse af bankledelsens handlinger, f. e. ophævelsen af seddelindløseligheden 1757. Vi kan mene, at både hans historiske og hans økonomisk-teoretiske indsigt var utilstrækkelig; men i princippet var denne fremgangsmåde e. m. m. berettiget og vidt forskellig fra

¹ Til dr. R.s liste over forfattere, som har taget afstand fra fordømmelsen af merkantilismen, kan bl. a. føjes L. V. Birck (Rigets Jordegods og Regalerne (1918) og Told og Accise (1920)).

² Forf. mener ganske vist, at »den erfaring, som den økonomiske grundforskning har nyttiggjort«, må tages til hjælp allerede ved opfattelsen og kombinationen af kendsgerningerne. Men det er jo dog ikke den økonomiske erfaring, men den eller de teorier, der opstilles for at forklare erfaringen, som for historikeren her har betydning. Naturligvis kan han, hvis han savner nationaløkonomisk uddannelse, kun på anden hånd og i beskedent omfang tilegne sig teorien.

en uhistorisk fordømmelse af fortidens handlinger ud fra en eller anden nutidig økonomisk-politisk tyrketro, hvori der altid vil indgå væsentlige elementer af ikke-videnskabelig karakter. De forskere, som bebrejder Nathanson mangel på historisk sans, har på dette punkt ikke selv ydet ham fuld historisk retfærdighed. At Nathanson som de fleste havde svært ved at holde teoretisk og politisk vurdering adskilt er en anden sag.

Trods sine principielle betænkeligheder anvender dr. R. da også i praksis økonomisk teori, selv ved behandlingen af temmelig indviklede årsagsforhold. Om en »gennemlysning« kan man rigtig nok ikke tale, forsåvidt som lys plejer at skabe klarhed. Det har f. e. ikke været mig muligt på grundlag af bogen at nå til en endtydig opfattelse af forf.s mening om, hvilke faktorer der bestemte vekselkurserne og bankens likviditet, skønt det er spørgsmål af central betydning for hans emne. Her som på andre punkter udtrykker han sig desuden jævnlig med ringere hensyntagen til alternative muligheder end berettiget.

Denne og et par andre svagheder ved bogen skal nu søges belyst gennem en nøjere prøvelse af et af dens hovedsynspunkter, som skønnes at have mere end speciel interesse. Da forf. prøver at underbygge det med en række e. m. m. fortegnede enkelttræk og desuden af og til modsiger sig selv, må vi gå en del i detaljer for at få besvaret det spørgsmål, som først og fremmest interesserer os: om han har bevist eller sandsynliggjort rigtigheden af sine påstande.

Det er velkendt, at der indenfor regeringen i perioden var finans- og erhvervspolitiske modsætninger, og at J. H. E. Bernstorffs store understøttelser især til industrien mødte en stærk kritik. Men forf. bringer nye enkeltheder og prøver at se modsætningerne i en videre sammenhæng. Han finder i finansstyrelsen og specielt i statens politik overfor banken to tendenser. Den første skulde være repræsenteret af Ludvig Plessen, A. W. v. d. Osten og Ditlev Reventlow, finansstyrelsens (rentekammerets) ledere henholdsvis 1730—34, 1743—46 og 1764—68, samt af J. L. Holstein. De var iflg. forf. sparsommelige, først og fremmest interesserede i sunde statsfinanser; overfor banken var de¹ mere eller mindre skeptiske og ønskede i hvert fald dens udlån holdt indenfor snævre grænser, eventuelt ligefrem deflation. Den anden tendens er efter forf.s mening knyttet til navne som C. A. v. Ber-

¹ Plessen forlod statsstyrelsen før bankens oprettelse, denne del af karakteristikken vedrører altså ikke ham, og vi skal ikke gå nærmere ind på hans forhold.

ckentin, Otto Thott, Hans Alefeldt (finansstyrelsens ledere henholdsvis 1740—43, 1746—59 og 1759—64), J. S. Schulin, A. G. Moltke, J. H. E. Bernstorff. Disse mænd var, hævder forf., mindre nøjeregnende med statens udgifter, interesserede i handel og industri, tilhængere af en »ekspansiv« erhvervs- og kreditpolitik, »bankvenlige« kunde man måske sige (se bl. a. s. 50, 99, 112, 244, 255).

Om baggrunden for denne modsætning udtrykker forf. sig med noget varierende forsigtighed, men det væsentlige i hans opfattelse fremtræder klart nok. Osten var, siger forf., ligesom Holstein »godsejernes og embedsmændenes talsmand og uden interesser i storhandel og industri«, og uenigheden om bankens forhold i hans sidste tid var dybest set udtryk for en »interessemodsatning mellem Københavns kapitalistiske erhvervskredse som forlangte statens støtte, og landbrugets kriseramte godsejere der fremfor alt ønskede sparsommelighed i statshusholdningen« (s. 71, 94). Ditlev Reventlow var en holstensk godsejer »uden forbindelse med den københavnske handelsverden, som havde forstået at knytte den øvrige regeringskreds så nær til sig«, hans politik »sparsommelighed og pengevæsenets sanering, ortodokse godsejersynspunkter« (s. 169). Bag den »ekspansive erhvervs politik« stod »Københavns store erhvervsdrivende«, og Schulin, den ældre Bernstorff, A. G. Moltke og Otto Thott var »næsten alle« »interesserede med deres pengepung« i den (s. 242). På s. 255 er forf. kommet lidt i tvivl og finder det ikke altid »ganske klart«, når finansstyrelsens periodevise mangel på sparsommelighed skyldes principper og når den skyldes udygtighed, en i betragtning af, hvad der foreligger om Hans Alefeldts ledelse af rentekammeret påkrævet reservation. Han anser det dog for sikkert, at de finansielle kollegiers forhold til banken i Berckentins, Thotts og Alefeldts tid vidner om »hensyntagen til den ekspansive erhvervs politik«, og at de sparsommelige finansledere var »inspireret af det skattebærende, kriseramte landbrugs interesser«.

Forf. ser åbenbart modsætningerne som udtryk for en slags klassekamp¹, hvor Schulin, Berckentin, Thott, Alefeldt, A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff er den borgerlige kapitalismes forbundsfæller — endda, antydes det i en af de citerede sætninger, mere førte end førende — i spillet mod »godsejere« og »embedsmænd«. (Forf.s anvendelse af det sidste udtryk er iøvrigt ejendommelig og betegnende, al den stund Bernstorff og andre af kommercekollegiets »ekspansivt« sindede medlemmer jo også var

¹ Ordet klassekamp anvender forf. ikke. Det vil fremgå af hans nedenfor aftrykte bemærkninger, at han ikke er sig direkte afhængighed af marxistisk tankegang bevidst.

embedsmænd, og det undertiden fra et embedsmandssynspunkt kan være rigtigere at give statens penge ud end at holde på dem). Med al respekt for de privatøkonomiske interessers evne til at forklare politiske modsætninger er der anledning til at minde om, at disse interessers rolle i politik i hvert enkelt tilfælde bør undersøges nøje, før man udtaler sig om den — det gælder naturligvis også andre motiver. Og klassekampssynspunktet, som vi så at sige daglig indånder, som passende tillempet kan være en frugtbar arbejdshypotese, som er så let at fatte og fristende at bruge, må netop derfor benyttes med omtanke. Forf. anvender det e.m.m. lovlig håndfast, uden fornøden sans for hvordan kortene ustandselig kan blandes om og standpunkterne skifte i det politiske spil. Han arbejder med to temmelig stive meningskomplekser og skelner ikke tilstrækkeligt mellem personernes stilling til de enkelte hovedspørgsmål. Han har tilsyneladende ikke gjort sig klart og i hvert fald ikke stadig holdt sig for øje, at det var muligt at ynde banken uden at ville negligere statskassens interesser for dens skyld, at man kunde ønske at støtte den oversøiske handel og samtidig anse den indenlandske industri for en dårlig idé, at man kunde finde en vis inflation heldig og dog være bange for at den skulde tage overhånd.¹ Især synes forf.s fortolkning misvisende på det punkt som i forbindelse med hans bog har størst interesse, og som anmeldelsen først og fremmest må beskæftige sig med: regeringens og centraladministrationens politik overfor banken og i valutaspørgsmålet.

Dr. R. søger straks at afparere den mest nærliggende indvending mod hans fortolkning, nemlig at de ledende af begge retninger var godsejere. S. 243 forklarer han på grundlag af et enligt citat af A. P. Bernstorff 1758, at »mændene omkring kommercekollegiet« heller ikke i deres egenskab af godsejere så med uvillie på seddeludstedelsen, fordi den efter deres mening fik ejendomspriserne til at stige.² Men så må vi altså iflg. forf. blandt godsejerne regne med to stik modsatte samtidige opfattelser af, hvilken pengepolitik der var fordelagtigst for godsejernes økonomi: »mændene omkring kommercekollegiet« ønskede også i deres egenskab af godsejere inflation, godsejerne i almindelighed pengevæsenets sanering, indskrænkning af långivningen, deflation. Det vækker til eftertanke. Man må vel på forhånd anse det for mindre sandsynligt, om end ikke for udelukket, at alene økonomiske egeninter-

¹ Jfr. dog s. 243 og Hist. Tidsskr. 11. r. III, 145.

² Hertil kunde føjes en udtalelse af Thott 1754 om virkningen af et lavt renteniveau, citeret af Sigurd Jensen (Laanerenten, ved P. Nyboe Andersen (1947), 91).

esser skulde kunne fremkalde en sådan uenighed på dette punkt mellem godsejernes flertal med deres »repræsentanter« i regering og centraladministration, og f. e. A. G. Moltke. Thi Moltke var jo ikke blot kompagnidirektør. Han var en af landets største jordbesiddere, en central figur i periodens danske landbrug, foregangsmand ved de driftsforbedringer han gennemførte på sine egne godser, den bevægende kraft bag landboreformerne i Frederik V.s tid.

Allerede dette synes at opfordre til, dels at efterprøve graden og udstrækningen af de faktiske finans-, erhvervs- og bankpolitiske modsætninger, dels at tage flere forklaringer på disse modsætninger under overvejelse. I den sidste henseende melder forskellige muligheder sig: Den også fra andre tider og steder kendte konflikt mellem ressortministrene, der vil bruge penge til deres særlige formål, og finansministeren som med skiftende held, afhængigt af hans dygtighed og politiske styrke, må prøve at holde igen (jfr. s. 50). Dernæst den evige personlige magtkamp, ofte formodentlig kamoufleret som strid om principper; at den forekom i det 18. årh.s danske regeringskredse ved vi, men den er endnu kun punktvis undersøgt. På højeste plan loyale embedsmænds forskellige opfattelser af hvad der i almindelighed tjener statens tarv bedst, thi eksistensen af en vis grad af embedsmandsloyalitet, mere eller mindre frigjort for hensynet til private interesser, bør alene af psykologiske grunde ikke på forhånd benægtes. Embedsmænd kan ligesom andre mennesker føle solidaritet med den institution de tjener og ønske dens trivsel, bl. a. fordi det normalt er tilfredsstillende at ens arbejde lykkes; en røver-og-soldat psykologi som den extreme klassekampteori kan ikke vurdere dette fænomen efter fortjeneste. — Endelig de skiftende økonomiske og statsfinansielle situationer, der kan have gjort snart den ene, snart den anden politik påkrævet eller ønskelig. Vi skal især anvende det sidste synspunkt¹ og søge at vise, at det fører til andre konklusioner end forf.s. Vi interesserer os navnlig for W. A. v. d. Osten og Ditlev Reventlow. Hvis forf.s karakteristik af dem som repræsentanter for godsejere og embedsmænd i skarp principiel modsætning til en række samtidige i regering og centraladministration alvorligt rokkes, vakler åbenbart hele hans gruppdeling.

Som kapiteloverskrifterne »Samarbejdet med C. A. v. Bercken- tin 1740—43« og »Bankens kamp med W. A. v. d. Osten 1743—46« antyder, havde de to mænd iflg. forf. »vidt forskellige opfattel-

¹ En og anden gang kommer forf. ind på det, f. e. når han skriver, at Plessenernes, Ostens og Reventlows politik var »fremkaldt af finansernes tilstand« (s. 169). Men han fastholder ikke synspunktet.

ser af den økonomiske politik» (s. 72, jfr. 99) og behandlede banken derefter. Det skulde (jfr. s. 255) fremgå af deres forskellige stilling til udmøntningen, til statens lån i banken, til vekslingen af sedler ved statens kasse i Rendsborg og til overdragelsen af subsidierne til banken. Vi undersøger disse punkter hvert for sig.

1°. Mens Berckentin ledede rentekammeret, fik banken 1740—42 nogle gange tilladelse til selv at lade slå mønt (s. 56, 65 ff.). Det fremstilles af forf. først som en begunstigelse, men få linier efter indrømmer han, at begunstigelsen 1740 var så som så, da udmøntningen samme år beregnedes at ville give tab og det derfor har »været regeringen kærkomment at banken for at kunne indløse sine sedler vilde påtage sig omkostningerne»; i dette tilfælde har Berckentin altså åbenbart ikke vist banken større venlighed. Efter afslutningen af den sidste udmøntning, hvor tilladelse (ved Berckentins mellemkomst) kan konstateres, leverede møntmesteren i maj 1743 banken for 5900 rdl. rigsorter, 24-skilling stykker af høj lødighed; møntningstilladelsen og de nærmere omstændigheder under hvilke den blev givet kender vi ikke. Derefter er der intet spor af ny udmøntning for banken før efter Ostens tid.¹ Om de 5900 rdl. rigsorter står der i bankens resolutionsprotokol 20. maj 1743: »møntet af det til møntmester Wineken på ny formøntning her fra banken leverede sølv». Forf. fortolker det 18. årh.s usikre kontorprosa så nøjeregnende som det var en tekst af J. P. Jacobsen og læser heri »en forventning om at udmøntningen kunde fortsættes».² Selv om han skulde have ret i denne fortolkning, hvad jeg ikke tror³, ved vi stadig ikke, hvem og hvad der har foranlediget møntningens ophør. Banken selv kan have ønsket at standse, uanset hvilke forventninger den 20. maj 1743 nærede, jfr. at den 1757, da sølvprisen var særlig høj, en tid afbrød udmøntningen af 100.000 rdl. rigsorter.⁴ Forf. tror imidlertid at kunne

¹ Osten blev leder af rentekammeret 13. juni 1743 og finansdirektør 7. august.

² Jfr. at han s. 69 lægger vægt på, at private i bankens sprog »begærer» og rentekammeret »forlanger» lån. Han er ikke klar over, at et tilfældigt valgt udtryk ved kontoristers slaviske brug af forlæg kan opnå et næsten evigt liv fra protokol til protokol. — Var de 5900 rdl. sølv en rest fra sidste udmøntning?

³ Min skepsis deles af professor i dansk sprog Paul Diderichsen, hvem jeg har forelagt stedet.

⁴ Se s. 122 f. herom og i det hele om sølvudmøntning under tilsvarende sølvprisforhold 1756—57, da dækningsprocenten var langt mindre end i 1743. Om sølvpriserne jfr. Kristof Glamann i Hist. Tidsskr. 11. r. II (1949), 363. Skønt banken kunde betale såvel sølv i Danmark som subsidieveksler med sedler, tog den ved køb af begge dele forretningsmæssige hensyn til prisen.

forklare standsningen maj 1743 ved at Berckentin i december 1742 var rejst til Stockholm; »andre mænd som rådede [d. e. vågede] mere nidkært over kongens forrettigheder og hans financers fordel var nu toneangivende«, siger han. Han burde have spurgt, om udgifterne til møntningens fortsættelse stod i rimeligt forhold til bankens behov for mønt på det tidspunkt, da møntningen standse. Det synes ikke at være tilfældet. Iflg. bilag III var dækningsprocenten i marts 1743 52 og sidst i juni 40, altså usædvanlig høj. Møntningerne 1740—42 må efter bankens egne oplysninger have givet et mindre underskud. Det stemmer godt med en møntmesterberegning fra 1738, hvorefter kongen ved en sølvpris på 11 rdl. for marken fin kunde tjene 441 rdl. 2 mk. på udmøntning af 100.000 rdl. rigsorter.¹ 1740—42 lå sølvprisen på Asiatisk Kompagnis licitationer omkring 11 rdl. 2 mk. Derefter steg den — som af forf. selv angivet — stærkt indtil 1745 og var allerede på licitationen juni 1743 11 rdl. 4 mk. 8 sk.² Møntning af rigsorter under sådanne prisforhold vilde have givet betydelige tab, hvad møntningerne 1756—57 klart viser. Det er følgelig uberettiget at mene, at bankens udmøntning blev standset af hensyn til kongens »financers fordel«, og det ses da heller ikke, at regeringen i Ostens tid lod mønte rigsorter. Det første af de fire punkter bør åbenbart udgå af indiciene for, at Osten var mindre venligt stemt mod banken end Berckentin.

2°. Da Berckentin stod i spidsen for rentekammeret lånte staten 1740—43 i alt 450.000 rdl. i banken, mens Osten nøjedes med 1743 at låne 150.000 rdl. Om lånene i Berckentins tid siger forf. s. 69, at dem havde kommissærerne følt sig forpligtet til at yde. Man skulde herefter tro, at forf. vilde opfatte Ostens større beskedenhed som en venlighed mod banken, men det er ikke tilfældet. Ostens tilbageholdenhed skyldtes, hedder det s. 74, næppe alene ønsket om at overholde oktrojens løfte om bankens uafhængighed, »men nok så meget at Osten vilde stå frit over for banken for . . . selv at kunne stille den sine betingelser for fortsat støtte fra staten«. Hvis forf.s formodning er rigtig, var Ostens stilling overvejende taktisk bestemt. På s. 255, hvor det gælder for dr. R. om at understrege de principielle modsætninger, giver han en anden forklaring, nemlig at »kredsen omkring Osten« anså statens

¹ J. Willeke: Kurantmønten (1927), 71.

² Universitetsadjunkt, mag. art. Kristof Glamann har med prof. Astrid Friis' tilladelse venligst overladt mig de til den danske prishistorie beregnede vejede licitationspriser fra de afgørende år. Efterårspriserne var 1743 11 rdl. 2 mk. 12 sk., 1744 11 rdl. 4 mk. 8 sk., 1745 11 rdl. 4 mk. 13 sk., 1756 11 rdl. 4 mk. 14 sk. og 1757 11 rdl. 3 mk. 15 sk.

lån i banken for skadelige for landet. Jeg har svært ved at fatte, hvorfor denne side af Ostens lånepolitik ikke kan være bestemt af respekt for bankens uafhængighed, og hvorfor den mægtige finansdirektør skulde behøve en særlig taktik for at kræve en højere pris for subsidievekslerne (thi derom drejer det sig), især da dette priskrav som vi skal se næppe var uden præcedens. Forf. har i hvert fald intet sikkert kunnet oplyse om Ostens motiver, og dette forhold kan altså heller ikke anvendes som argument for, at Osten behandlede banken mindre venligt end Berckentin. Iøvrigt var begges lån næsten alle at betragte som forskudsbetaling for subsidierne og kan ikke sammenlignes med statens senere lån i banken (s. 67 f., 253 f.).

3°. Som følge af de stigende sølvpriser voksede forskellen mellem mønt- og seddelkursen, og mønt strømmede fra bankens kasse til Hamborg, hvad der medførte eller medvirkede til, at sedlernes indløselighed okt. 1745 midlertidigt måtte ophæves. Den kgl. kasserer i Rendsborg, som havde pligt til at veksle bankens sedler med mønt, blev af bankkommissærerne mistænkt for til egen fordel at sælge kassens mønt for sedler i Hamborg. Osten gav derfor november 1744 kassereren ordre til at ophøre med vekslingen, hvilket ramte hertugdømmerne som helhed. »Det måtte naturligvis yderligere svække sedlernes kredit«, siger forf. (s. 80). Det er imidlertid en af hans fortjenester at have påvist, at seddelømløbet udenfor København var meget ringe, og at der kun i hovedstaden blev vekslet større beløb (s. 47 f., 103 f.). Desuden modtog Rendsborgkassen og oppebørselsbetjentene stadig skatter og afgifter i sedler. Det er derfor meget muligt, at Rendsborgkassererens udsugning af mønt voldte større skade, end ophøret af vekslingen i hertugdømmerne gjorde, og da Osten umiddelbart efter vekslingsforbudet stillede Rendsborgkassens møntbeholdning til rådighed for banken, kom forbudet på denne måde banken til gode. Der er grund til at tro Osten, når han senere påstod, at forbudet ikke var rettet mod banken (s. 79 f., 88).

4°. Det eneste af de fire forhold, der har væsentlig betydning i denne forbindelse, er salget af subsidievekslerne til banken. Berckentin overlod iflg. forf. banken subsidieveksler til agio, d. v. s. mod sedler, men til samme kurs som hvis der var blevet betalt med mønt; da forskellen mellem mønt- og seddelkurs i hans tid var ringe, tabte staten ikke synderligt derved. 1742, da staten i anledning af det svenske tronfølgervalg behøvede udenlandske betalingsmidler, beholdt rentekammeret hovedparten af subsidierne selv. (s. 60, 64, 106). Osten lod i begyndelsen banken få subsidievekslerne til agio (s. 74). Da kursforskellen mellem mønt og

sedler voksede og kursen på udenlandsk valuta steg (efter moderne sprogbrug), forlangte han imidlertid samme pris af banken som private forretningsmænd i København vilde give. Derved led banken et ikke ringe tab, når den trak mønt hjem for vekslerne; i nogle tilfælde nægtede den at betale det forlangte, og vekslerne gik til andre. Konflikten om dette spørgsmål medførte betydelig gensidig irritation. Ostens modstandere gjorde bl.a. gældende, at så lidet forretningsmæssige dispositioner vilde svække bankens kredit, et ikke overbevisende argument, da salget af subsidie-vekslerne jo ikke foregik offentlig og banken iøvrigt ofte satte penge til på sine kursoperationer og bestræbelser for at skaffe mønt. Osten på sin side fandt det urimeligt, at staten skulde betale for at forsyne banken med udenlandsk valuta, i hvert fald når kurs og agio divergerede væsentligt. Kommercekollegiet, der i Ostens tid stadig blev ledet af Berckentin, støttede banken, og hvis staten forlangte, banken skulde trække subsidierne hjem i mønt — det er ikke klart i hvilken udstrækning Osten har krævet det — talte billighedshensyn naturligvis for ikke at lade den betale mere end agio. Enden blev, at kongen januar 1746 resolverede i bankens favør, forsåvidt som subsidievekslerne fremtidig skulde overlades banken til agio — selvfølgelig dog kun, må man gå ud fra, i det omfang rentekammeret ikke selv havde brug for dem — og de kgl. oppebørselsbetjente skulde veksle bankens sedler, når de havde mønt til det (s. 95; den fuldstændige ordlyd af den kgl. resolution har forf. ikke kunnet finde).

Forf. taler om de vanskeligheder, der i sommeren 1745 »stadig mere truende tårnede sig op« for banken, ikke blot som følge af den stigende sølvpris, men på grund af »det mangelfulde samarbejde med finanserne« (s. 83). Han konkluderer, at den Ostenske periode 1743—46 »havde været en prøvelsens tid for banken. Den statsstøtte som den i de foregående år lidt efter lidt havde tilkæmpet sig, havde den stået i fare for at miste. Kampen havde været medvirkende til en alvorlig krise [d.e. ophævelsen af indløseligheden] . . .« (s. 97). Denne vurdering er e. m. m. urigtig. Forf. tager uden videre kommercekollegiets beskyldninger mod Osten for gode varer. Han har ikke godtgjort, at Osten har nogen væsentlig skyld for at bankens likviditet forringedes. Han overlod den efter forf.s egne oplysninger al den mønt fra de kgl. kasser og praktisk talt alle de subsidieveksler den ønskede — hvis den vilde betale hans pris for de sidste¹. Forf. har ikke gjort sig klart, at Ostens holdning væsentlig kun berørte bankens udbytte som forretning. Hvis han havde gjort det, vilde han formodentlig have

¹ Om en enkelt undtagelse se s. 81.

undersøgt, hvor stort et tab Osten tilføjede den. Osten siger i sit forsvarsskrift (s. 88 f.), at staten ved at sælge subsidievekslerne tilagio vilde have tabt over 10.000 rdl., hvad der efter sammenhængen i hvert fald ikke kan være en undervurdering. Da banken ikke købte alle vekslerne, må dette være mindre end dens faktiske tab. 10.000 rdl. er ingen ringe sum, men dog mindre end 1⁰/₀ af de subsidier banken fik overladt i Ostens tid, og i forhold til dens fortjeneste i disse år ikke af væsentlig betydning. Nathanson¹ oplyser da også, at bankens dividende 1742—45 steg fra 7⁰/₀ til 9⁰/₀; 1746 var den, formodentlig som følge af udlånets begrænsning, kun 8⁰/₀, men stadig højere end før Osten kom til. Aktiekursen lå, som forf. selv meddeler (s. 90), 1745 langt over pari. Ikke engang for aktionærene var Ostens periode »en prøvelsens tid«.

At bankkommissærerne gerne vilde tjene endnu mere, at de muligvis fandt det opportunt at skyde en del af skylden for standsningen af indløseligheden over på andre, og at de og kommercekollegiet under den stadige personlige magtkamp kan have ønsket at bruge Ostens holdning overfor banken til angreb på den indflydelsesrige og måske dominerende finansdirektør, er en anden sag. Osten bevarede dog Christian VI.s gunst, men afskedigedes straks efter kongens død og blev af den nyopdukkede stjerne A. G. Moltke betegnet som udygtig (s. 95, 98 f.). Forf. kalder dette en uretfærdig dom, fordi Osten sanerede finanserne og betalte af på gælden efter den vanskelige periode 1742—43, da tronfølgervalget og rustningerne havde krævet store udgifter. I den henseende tror jeg gerne på dr. R.s nyvurdering. Ostens skrivelser er værd at læse. Han bringer P. Chr. Stemann i erindring: en klarhovedet realist, som går »rakt på sak«, en noget autokratisk administrator, ikke uden temperament.

Ostens fald betød lige så lidt som hans tiltræden et systemskifte for erhvervspolitikken i almindelighed. Forf. nævner ganske vist (s. 99), at Berckentin overfor den unge Frederik V pegede på, hvor vigtigt det var »ved fredens bevarelse at befordre den påbegyndte fremgang for handel og industri og betale af på statsgælden«. Men hele konseillet, hvor både Holstein, Schulin og Berckentin sad, delte denne opfattelse, ligesom det havde bifaldet tidligere spareforslag af Osten, Berckentin og Schulin m. fl. eller af Osten alene (s. 86 og Holm: Danmark-Norges Hist. II, 590), og i hvert fald Berckentins sidste programpunkt var jo helt i Ostens ånd og blev virkeliggjort ved fortsat gældsreduktion. Om øget pekuniær støtte fra staten til byerhvervene blev der foreløbig ikke

¹ Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National og Stats Huusholdning (1836), ad s. 14.

tale. Den årlige bevilling til kommercekollegiet blev endda nedsat, og forf.s tal viser som han i slutkapitlet (s. 253) fremhæver, at statens lån¹ i banken til finansiering af industripolitikken næsten ikke voksede 1740—52. Det harmonerer — som ligeledes af forf. sst. anført — smukt med J. O. Bro-Jørgensens påvisning af, at kommercekollegiets fremstød på dette område standsede o. 1740, altså inden Osten blev finansdirektør, og først genoptoges efter at J. H. E. Bernstorff 1752 var kommet ind i kollegiet.² På dette område har der næppe i den sparsommelige Ostens tid været stof til væsentlige konflikter mellem rentekammer og kommercekollegium.

Så meget om Ostens handlinger. Men forf. prøver også at karakterisere hans principielle indstilling. Dr. R.s opfattelse af, hvilke fremgangsmåder de skiftende finansledere anså det for rigtigst at anvende for at skaffe staten penge, skal drøftes nedenfor. Her må det være nok at sige, at han søger at placere Osten meget nær ved J. L. Holstein, som jo skal have været modstander af bankens oprettelse: Det var Holstein, der »utvivlsomt efter eget forslag« (forf. ved altså intet derom) på kongens vegne indledede forhandlinger med Osten (hvad der var ganske naturligt, da Osten som amtmand sorterede under Danske Kancelli) og fik ham anbragt i rentekammeret, og Osten var »som Holstein selv gods-ejernes og embedsmændenes talsmand og uden interesser i storhandel eller industri«. I den forbindelse får vi at vide, at Osten »sammen med Holstein og Schulin« havde siddet i en 1739 nedsat sparekommission og »der lagt synspunkter for dagen som faldt sammen med Holsteins egne« (s. 71). Da Schulin efter forf.s fremstilling var en af »den ekspansive erhvervspolitik« varmeste tilhængere, er læseren ikke i tvivl om meningen med denne bemærkning. Efterser man imidlertid den hertil citerede kilde, viser det sig at være en betænkning af 1740 fra sparekommissionen, som er — enstemmig, altså underskrevet også af Schulin og følgelig uden værdi som grundlag for at placere Osten i den ene eller den anden finans- og erhvervspolitiske gruppe. S. 89 f. (jfr. s. 101)

¹ Herunder regnes også lån til statsforetagender som Almindeligt magasin og saltværket. Forf. har en uheldig tilbøjelighed til at skelne mellem på den ene side lån til kongen og de finansielle kollegier (der behandles særlig indgående og anføres for sig i bilag I—II, jfr. s. 25), og på den anden side lån til kommercekollegiet og rene statsforetagender (der opføres sammen med lån til ikke-statslige institutioner i bilag V). Både fra fiskalt synspunkt og m. h. t. seddelomløbets størrelse er det mindre væsentligt til hvilke formål og gennem hvilke institutioner staten lånte, og i alle disse tilfælde måtte lånebegæringerne opfattes som en ordre (jfr. s. 37).

² Industriens Hist. i Danmark II (1943), 78, 97, 101, 111 f.

omtales et anonymt aktstykke, forfattet af en »høj minister«, som forf. med gode grunde antager for at være Holstein. »Ministeren« hævder bl. a., at bankens krise skyldes kommissærerne, som for at kunne udbetale høje dividender og hæve aktiekursen oversvømmer landet med sedler, at de overflødige sedler i overensstemmelse med Greshams lov driver mønten ud af landet, og at kongen selv bør overtage banken. På s. 89 siger forf. ganske vist rigtigt, at aktstykkets meninger var »langt videregående end dem Osten havde givet udtryk for«, og læseren tror herefter den »høje minister« død og begravet som eksponent for Ostens anskuelse. Men på s. 255 genopstår han, endda i mangedobbelt skikkelse, som »kredsen omkring Osten«.

Vejen er nu banet for den endelige anbringelse af Osten i forf.s skema (s. 244 f.): »Bankens oprettelse var mødt med modstand eller i det mindste surhed i Konseilet, d. v. s. hos Iver Rosenkrantz og J. L. Holstein. Rosenkrantz mistede snart enhver politisk indflydelse, men Holstein ledede Danske Kancelli til sin død 1763. I 1740erne optrådte W. A. v. d. Osten, i 60erne var Ditlev Reventlou ikke upåvirket af lignende synspunkter. Disse mænd handlede især ud fra finansielle hensyn¹, og herom vil der blive talt mere nedenfor, men de kritiserede også banken ud fra rent økonomiske anskuelse. Bag dem stod en udbredt opinion. »Mange, endog brave mænd af indsigt, holder sig, uden behørig overlæg, op over banksedlernes store antal«, indrømmede banktilhængerne 1758. Det er karakteristisk for de kritikere hvis navne kendes, at de var embedsmænd og godsejere uden synderlig tilknytning til det københavnske erhvervsliv. De må ikke opfattes som antimerkantilister, snarere repræsenterede de en gammeldags, moderat merkantilisme med skeptisk mistillid til et så nymodens påfund som Kurantbanken. De indrømmede at den kunde være ganske nyttig hvis den holdt sin virksomhed inden for snævre rammer. Men de betragtede den »overflødige« seddeludstedelse som skadelig fordi den, efter Greshams lov, fordrev de rede penge, og den ekspansive erhvervspolitik var de ikke synderlig interesserede i. De anerkendte ikke at der kunde ligge sådanne motiver bag kommissærernes politik, men bedømte den slet og ret som et udslag af videsyge. Især angreb de aktiehandelen som de mente drev kommissærerne frem til en stadig mere omfattende långivning for at opretholde eller forhøje kursen. Var seddeludstedelse nødvendig, burde kongen i det mindste selv tage fordelen derved. På den

¹ Herved var de, som nævnt, efter forf.s mening specielt inspireret af landbrugsinteresser, og ikke, eller ikke i første række, af hensynet f. e. til statsmaskineriets tilfredsstillende funktion.

måde kom netop disse kredse til at lege med tanken om kongens overtagelse af banken.»

Læseren må tro, at Ostens følelser overfor banken i det væsentlige faldt sammen med Holsteins, at han hører til »de kritikere hvis navne kendes«, og at hans økonomisk-politiske og -teoretiske opfattelse i hovedsagen var den her refererede. At dette er forf.s mening bekræftes af hans bemærkninger s. 255, hvor det bl. a. hedder: »For kredsen omkring Osten stod det fast at banksedlerne var ringere penge som i henhold til Greshams lov vilde fordrive sølvmonten hvis de blev udstedt i betydeligere tal«. Det fremgår af sammenhængen, at Osten selv hører med til »kredsen«, ligesom at »kredsen omkring bank og kommercekollegium« indbefatter disse to institutioners ledere (s. 256, jfr. s. 102). Det er imidlertid næppe for meget sagt, at forf. ikke på noget punkt har godtgjort, at karakteristikken s. 244 f. har gyldighed for Osten. Han har overhovedet kun påvist det kompleks af meninger, han her til lægger »de kritikere hvis navne kendes«, hos een person, nemlig den »høje minister«. Dr. Rasmussen har intet kunnet oplyse om, at Osten tænkte på statens overtagelse af banken, at han brugte Greshams lov på forholdet mellem sedler og mønt, eller at han overhovedet var imod eller blot skeptisk overfor banken som bank og vilde holde dens virksomhed »indenfor snævre rammer«. Han anerkendte såvel i sin praksis som i diskussionen om banken efter krisen 1745 uforbeholdent dens behov for og ret til at få mønt gennem statens udenlandske tilgodehavender og de kgl. kasser, »vel vidende at sådant for banken og den nytte publikum skal have deraf var behøvede, for derved desto bedre at kunne holde billetterne i deres behøvede kredit«, som det hedder i hans »forsvar«. Netop derfor anbefalede han i en situation, da skatteindtægterne og dermed mønttilgangen til de kgl. kasser kunde ventes at svigte på grund af kvægsygen, banken at indskrænke sit udlån (s. 89). Men samme råd gav samtidig kommercekollegiet (s. 93), og følgelig kan man ikke på dette punkt som forf. tale om en principiel modsætning mellem Osten og kommercekollegiet under Berckentin.

Som en fornuftig finansleder med ansvar for statens eventuelle udenlandske betalinger fandt Osten det sidst i 1745 »ikke heller så tjenlig, at Deres Majestæts kasse næsten alletider skal bestå af bare bancobillets«, og ønskede at banken fremtidig skulde skaffe sig sin mønt ved at veksle sedler i zahlkassen, hvor »hvad rede penge der enten for veksler eller fra Rendsborgkassen blev at indtrække« skulde samles (jfr. s. 89). Det var imidlertid blot den autoritære finansdirektørs skitse til en praktisk udformning af et princip, som også kommercekollegiet anerkendte ved sit

omtrent samtidige forslag om at rentekammeret skulde overlade banken alle subsidier — som det ikke selv behøvede (s. 92). Det princip nemlig, at statens behov måtte gå forud for bankens. Det var for begge parter i diskussionen naturligvis en absurd tanke, at den enevældige konge for bankens skyld skulde fraskrive sig retten til om fornødent selv at anvende sine indtægter i udenlandsk valuta, og denne statens højere ret gjaldt selvfølgelig uanset alle kgl. resolutioner også for møntbeholdningen i Rendsborgkassen og andre kgl. kasser. Da staten 1742 behøvede de fleste af subsidierne, beholdt rentekammeret under Berckentins ledelse dem — noget forf. noterer (s. 64), men ikke drager konsekvensen af — og heller ikke efter Ostens tid fik banken overladt dem alle. Situationen var tilsyneladende her som så ofte afgørende. Osten vilde — hvis man kan tro hans forsvar — gøre det muligt at genindføre indløseligheden. Han gik ud fra den erkendelse, at seddelomløbets størrelse til enhver tid måtte være afhængig af den mængde mønt, som stod til bankens rådighed. Men samme erkendelse var banklederne nået til allerede 1740, og fra august 1745 var de påny begyndt at nedbringe udlånet (s. 58 f., 67, 69, 83, 243). Den af Osten foreslåede ordning af bankens forsyning med mønt vilde formodentlig være mindre behagelig for banken end den gældende, men vilde ikke hindre en udvidelse af seddelomløbet, når forholdene atter tillod det.

Forf. har da ikke underbygget sin påstand om, at Berckentin og Osten havde »vidt forskellige opfattelser af den økonomiske politik«. Ostens og kommercekollegiets synspunkter lå, uden at falde sammen, hinanden langt nærmere end man af hans fremstilling kan forstå, åbenbart fordi de begge tog og måtte tage hensyn til den øjeblikkelige finansielle og økonomiske situation. Seddelvekslingen i Zahlkassen vilde naturligvis hæmme den »ekspansive erhvervspolitik«, hvis Osten var modstander af denne, men det har forf. ikke vist eller sandsynliggjort at han var. Det er let at forstå, at en myndig finansleder som Osten, navnlig efter modstandernes angreb, fandt det utåleligt at skulle aflevere statens mønt i bankens kasse for at hente den der igen, når det behøvedes, men et indgreb i denne praksis var ikke nødvendigvis et attentat mod bankens udlånsforretning. Dr. R. tillægger formerne for stor betydning. Også under de gamle regler vilde det være muligt for en rentekammerchef at hæmme bankens virksomhed ved at tilbageholde subsidier (som Berckentin) eller ved at tilveksle sig store mængder mønt i banken; betydningen af statens veksling i banken blev med rette stærkt fremhævet i professor Astrid Friis' opposition. Det har i denne forbindelse en vis interesse, at den

«ekspansive erhvervspolitik» som helhed i 1740erne ikke var synderligt ekspansiv, selv om bankens lånekonti + diskonto under krigskonjunkturerne nåede 1,6 mill. Stigningen på disse poster var i Ostens rentekammertid såvel procentuelt som absolut væsentlig mindre end f.e. juni 1738—juni 1740. Efter den triumf for den «ekspansive erhvervspolitik», som Ostens fald iflg. forf. betød, holdt de sig et par år på 1,3—1,4 mill., d.e. ikke meget mere end ved Ostens tiltræden og i juni 1740, da de udgjorde ca. 1,2 mill. Disse tal kan i hvert fald ikke danne grundlag for slutninger om, at Osten var uenig med kommercekollegiet om størrelsen af bankens udlån.

Når vi skal holde os fra blotte formodninger, kan vistnok kun eet af de omstridte spørgsmål siges at have været væsentligt i den givne situation, nemlig om bankaktionærernes udbytte skulde forøges med ca. 10.000 rdl. på statskassens bekostning. Det er også det eneste vigtigere punkt, hvor Osten med sikkerhed kan ses at have truet københavnske kapitalistinteresser og ikke blot bankens prestige, og hans holdning her forklares naturligt som bestemt af rent fiskale hensyn; han tillempede vist endda en fremgangsmåde, som var fastlagt af kongen (og Schulin?) ved bankens overtagelse af subsidierne 1740, nemlig at banken skulde underkaste sig samme betingelser for købet, som private forretningsmænd var villige til (s. 53 f.¹).

Lidet overbevisende er det også, når forf. s. 255 f. vil se en principforskel mellem på den ene side Ostens og Reventlows og på den anden side Thotts og Alefeldts indstilling til lån i banken og finder en modsætning mellem Ostens og Reventlows ønske om at klare vanskelighederne straks og de andres tilbøjelighed til at skyde dem ud i fremtiden. Modsætningen skulde iflg. forf. vise sig derved, at Osten ikke lånte i banken, men greb til ekstraskatter og indenlandske lån, mens Thott og Alefeldt foretrak udenlandske lån og iøvrigt udnyttede banken. Ganske bortset fra at også indenlandske lån skulde tilbagebetales i fremtiden, begyndte Osten imidlertid med at forsøge at optage et stort lån i England (s. 72), de udenlandske lån i Thotts tid var i hvert fald delvis motiveret af bankens behov for udenlandsk valuta og for såvidt ikke udtryk for en tilbøjelighed til at skyde vanskelighederne ud i fremtiden, og også i den periode blev der udskrevet ekstraskat og indenlandske lån (s. 118 ff., jfr. Hist. Tidsskr. 6. r. I, 501 f.), Reventlow gik varmt ind for et langfristet udenlandsk lån (s. 173) o.s.v. At staten indtil 1758 ikke i større udstrækning lånte i

¹ Bankens skrivelse til revisor Clausberg 27/9 1740 må jeg fortolke således, at disse veksler skulde overtages til vekselkurs, ikke til agio.

banken, forklarer forf. s. 253 meget plausibelt med, at fristelsen ikke var uovervindelig, altså med den relativt gunstige statsfinansielle situation, men 2 sider længere fremme har han glemt denne forklaring og taler om »divergerende finansprincipper« og »forskelle i de to gruppers erhvervspolitiske syn«. Belysende for hvordan forf. er kommet til sin opfattelse, er hans ord om Ditlev Reventlows periode (s. 256), at »hans, og manges, bitreste bebrejdelse mod fortiden netop [var] den at man ikke havde villet bære byrderne da tiden var. Hans bemærkning havde finansielt sigte, men den traf også erhvervspolitisk i centrum«. Kildegrundlaget synes at være en passus i en af overskattedirektionens koncepter fra 1767, som iflg. forf. »formodentlig« skyldes Reventlow (s. 187, jfr. dog s. 170). Det væsentlige er ikke, at formodningen siden bliver til vished, men at denne beskyldning mod forgængerne for at have hidført misèren ikke er forskellig fra, hvad en regeringspresses lederartikler plejer at sige i en vanskelig finansiel eller økonomisk situation, og at den har en dertil svarende værdi som vidnesbyrd om Reventlows principielle standpunkt. Forf. har altså heller ikke på dette område sandsynliggjort, at der er tale om gruppemodsætninger af den karakter, han påstår. Endogså de enkelte politikeres standpunkttagen til spørgsmålet, om banken skulde være selvstændig eller overtages af staten, skærer forf.s gruppedeling. Ditlev Reventlow arbejdede for selvstændigheden, den »høje minister« for statens overtagelse, som tilsidst gennemførtes af A. P. Bernstorff og den tidligere tilhænger af selvstændighed (og deflation) H. C. Schimmelmann, begge nært knyttet til den »ekspansive erhvervspolitik«.

Reventlows forhold til banken passer i det hele taget ikke så godt i forf.s skema, som det ser ud til i slutningskapitlet. Der hedder det som anført, at Reventlow ikke var »upåvirket af lignende synspunkter« som de oprindelige modstandere af bankens oprettelse (s. 244). Det må efter sammenhængen i det mindste betyde, at den senere bankdirektør som leder af finanserne viste tegn til »surhed« og »skeptisk mistillid til et så nymodens påfund« som banken. Grundlaget for denne påstand søger man forgæves i fremstillingen, hvor det tværtimod s. 198 om situationen 1770 mere træffende siges, at »i 25 år havde regeringskredsene uden undtagelse betragtet banken med største velvillie«. Reventlows program var ganske vist pengevæsenets sanering, d. v. s. deflation, hvad der betegnes som »ortodokse godsejersynspunkter«, men disse synspunkter deltes åbenbart ved hans tiltrædelse som leder af finansstyrelsen af den »ekspansive erhvervspolitik«s førende mænd, siden det — hvad forf. nævner, men ikke drager konklusioner af —

sionen af — var A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff, der sørgede for, at han 1764 kom til at afløse Hans Alefeldt; de pengepolitiske retningslinier blev fastlagt af overskattedirektionen og konseillet i forening (s. 169, 172 f. og Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark II, 272 f.). Moltke og Bernstorff kan ikke have været uvidende om Reventlows finansielle planer (jfr. s. 169). Derimod har de vel næppe ventet, at han skulde gå så hårdt frem mod Bernstorffs kælebarn, den direkte understøttelse til industrien, eller i det hele vise sådanne politiske aspirationer som han gjorde, men det er en anden sag.

Hvorfor var Osten og Reventlow ikke så uvenlige mod banken som man skulde tro efter forf.s bemærkninger især i slutningskapitlet? Selv om man går ud fra, at de to repræsenterede de snævrere godsejerinteresser, kan man pege på een mulig forklaring, som han har forbiset under sine overvejelser om de forskellige befolkningsgruppers stilling til banken. Det er betegnende, at han ved »erhverv« tilsyneladende kun forstår byerhverv. Men godsejerne var lige så vel som industrifolk og købmænd erhvervsdrivende, og erhvervsdrivende havde visse fælles pengepolitiske interesser, som i hvert fald de ledende embedsmænd kan have været sig bevidst. Synspunktet kan illustreres ved hjælp af den ovenfor nævnte sparekommissionsbetænkning fra 1740. Den foreslår til støtte for det betrængte landbrug bl.a., at rentekammerets såkaldte »publique gelder«, statens lån fra de offentlige stiftelser, skoler m.m., skal afdrages. Herom hedder det i betænkningen: »Wann solche publique gelder abgetragen werden, roulliret mehr geld im reiche zwischen denen nothleidenden, und da gantz wenige proprietarii ohne schulden sind, können sie desto leichter geld auf priorität bekommen, und endlich, welches das vornemste ist, wird ein solcher, welcher annoch 5 proc:to gibt, geld genug zu 4 proc:to bekommen, und also $\frac{1}{5}$ von seinen jährlichen renten, die er zu bezahlen obligiret ist, menagiren können«.

»Jo flere omsætningsmidler, des lavere rente, des lettere lånevilkår i det hele taget, og des bedre kår for erhvervslivet«, sådan sammenfatter dr. R. (s. 241) kommercekollegiets og bankkommisærernes tankegang. Nøjagtig samme ræsonnement anstiller betænkningen for landbrugets vedkommende. Betænkningen er underskrevet såvel af Osten og Holstein, iflg. forf. »godsejernes« repræsentanter, som af »den ekspansive erhvervspolitik« mand Schulin. Ingen af dem kan have været i tvivl om, at rentekammerets kapitaler, hvis de skulde frigøres, vilde komme til at »rullere« i hvert fald for en væsentlig del i form af sedler. I princippet kunde Osten altså ikke indvende noget mod at bankens kreditpolitik

forøgede seddelomløbet. Når han var kommet så vidt i sin tankegang, har han formodentlig også forstået, at banken i det lange løb måtte lette lånevilkårene for landbruget, skønt den ikke ydede prioritetslån. Naturligvis havde det fra et godsejerssynspunkt været at foretrække, at banken direkte havde hjulpet landmændene, men når den stadig pumpede penge til 4⁰/₀, under normal rente, ud på det københavnske lånemarked, må det have virket i retning af at sænke hele renteniveauet i hvert fald her, hvor også godsejere søgte driftskapital. At denne enkle økonomiske sammenhæng ikke var ukendt af Ostens samtidige, viser en af forf. refereret forestilling fra kommercekollegiet 1745, hvori det hævdes, at rentefoden som følge af bankens virksomhed var faldet også for andre lån end bankens (s. 91, 93). Man bør vistnok allerede se forordningen af ¹³/₃ 1751, der tillader at udlåne offentlige og umyndiges midler mod 4⁰/₀ når 5⁰/₀ ikke kan fås, som vidnesbyrd om en mere varig rentesænkning også for prioritetslån¹. I motiverne hedder det, at »en og anden, som kan have penge på årlig rente at udsætte, udlåner deres i så måde havende kapitaler til 4¹/₂ à 4⁰/₀«. Seksten år senere siger i hvert fald renteforordningen af ¹³/₂ 1767, at det siden forordningen af 1751 er kommet dertil at der af »de fleste kapitaler, som her i landet er udsatte«, kun svares 4⁰/₀. Det er sandsynligt, at banken har medvirket til denne udvikling². Rentniveauets bevægelser og ikke mindst landbrugets gældsbyrde i 18. årh. burde nærmere undersøges. Man har hidtil blandt godsejernes økonomiske forpligtelser for landboreformerne noget ensidigt hæftet sig ved skatterne.

Det andet punkt, hvor erhvervslivets mænd og specielt producenterne i landbrug og industri eller i hvert fald deres »repræsentanter« i regering og administration — som er dem vi her interesserer os for — kan tænkes at have været sig en fælles interesse m. h. t. banken bevidst, er prisudviklingen. Alle som skulde sælge varer i indlandet, var interesseret i en passende prisstigning. Ovenfor er nævnt et par eksempler på, at man i regeringskredse i 1750erne så en forbindelse mellem den lavere rentefod eller det store seddelomløb og de højere ejendomspriser (jfr. s. 242 f.). Hvis forf. har ret i, at den stærke forøgelse af seddelomløbet o. 1760 og den samtidige prisstigning gjorde sammenhængen på dette punkt »evident« (s. 245), må også Ditlev Reventlow, manden med de »ortodokse godsejerssynspunkter«, have troet at flere sedler

¹ Dr. Sigurd Jensen opfatter den (Laanarenten, 93) som udslag af en kortvarig økonomisk depression, men forordningen forblev i kraft efter den eventuelle depressions ophør. Jfr. Hist. Tidsskr. 6. r. I, 497 f.

² Jfr. Laanarenten, 90.

skaffede landmændene bedre indenlandske priser for deres produkter, da han begyndte sin deflationspolitik. Men hvordan det nu end har forholdt sig hermed, så var en anden interesse på dette tidspunkt åbenbart overvejende hos ham som hos A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff: interessen for sunde statsfinanser og et stabilt pengevæsen, efter den store gældsstiftelse og inflationen under syvårskrigen¹. Erfaringerne fra Sverige har uden tvivl skræmt. Situationens magt synes endnu en gang at have været afgørende og at have ført begge forf.s grupper til væsentlig samme penge- og bankpolitiske indstilling.

Endelig havde banken ligesom Asiatisk Kompagni, men modsat i hvert fald en stor del af industrien, den egenskab at være en god forretning, hvis aktier var eftersøgt som anlægspapirer af både borgere og godsejere. Af de personer som vi beskæftiger os med var bl.a. Holstein — trods forf.s påstand om at han »holdt sig stejl« og ikke tog en eneste aktie — og Osten aktionærer fra bankens grundlæggelse med henholdsvis 3000 og 2000 rdl., og senere blev Ditlev Reventlow aktionær. Det er muligt, at de ikke kunde undslå sig, men selv om folk købte deres aktier modstræbende, var de »med deres pengepung« interesserede i det pågældende foretagende, når de havde fået dem; og der var næppe nogen der tvang Holstein til at forøge sin beholdning med de 1000 rdl. aktier, som han fik 1758. Alle tre ejede tillige nogle få aktier i Asiatisk Kompagni, 1753 Holstein 8, Osten 1 og Reventlow 5. Det er altså ikke helt korrekt, at de to første var »uden interesser i storhandel«². Et af de ønsker, forf.s bog vækker, er en undersøgelse af såvel »godsejerkapitalismen« i 18. årh. som borgernes pengeanbringelser i jordegods ved køb og prioritetslån.

Dette må være tilstrækkeligt til at belyse forf.s forsøg på at sætte statens forhold til banken ind i en social og politisk sammenhæng. Det skal naturligvis ikke påstås, at de ovenfor nævnte høje embedsmænd og regeringsmedlemmer har været enige om alt

¹ At Bernstorff har ønsket at undgå nedskæringer på det område, han specielt interesserede sig for, udelukker ikke, at han kan have anset en deflation for påkrævet.

² Hist. Tidsskr. 11. r. III, 166 ff. Kurantbankens hovedbøger over interessenter, i den første fol. 92 om Holstein. Aktionærlisten for Asiatisk Kompagni i den Esmarckske arkivaflevering, Danske Kanc. D 147. Reventlows far var også interessent i kompagniet med 3 aktier, mens Plessenerne var storaktionærer (Hist. Tidsskr. 11. r. II, 354). Det er derfor troligt, at Ludvig Plessen, der af forf. slås i hartkorn med Osten og Reventlow, har været velvilligt stemt overfor banken, som jo skaffede kompagniet billige lån. Han tegnede ved dens oprettelse aktier for 10.000 rdl., lige så mange som Schulin.

vedrørende banken og pengepolitikken. Ostens og kommercekollegiets divergerende mening om subsidiesalget er omtalt, og der har utvivlsomt til forskellige tider været andre, ikke uvæsentlige nuancer i opfattelsen af, hvor langt man burde gå med udlån og seddeludstedelse (her var der også uenighed indenfor banken (s. 57 f.)) og med statens støtte til banken; der har været forskel på mere og mindre dygtige og nøjeregnende finansledere osv. Jeg har blot søgt at vise, at forf. langt fra har sandsynliggjort rigtigheden af alle sine påstande, og at visse af dem åbenbart er uholdbare. Uenigheden indenfor centraladministrationen og regeringen om bankens forhold har langt fra i den udstrækning forf. påstår haft en skarp principiel karakter og en baggrund i klassemodsatninger. De for størstedelen af ham selv fremdragne kendsgerninger sprænger hans skema. Jeg har tillige prøvet at argumentere for, at landbrug og byerhverv i højere grad end han har set havde fælles økonomiske interesser i forholdet til banken.

Bank- og valutapolitikken er bogens hovedgenstand, men mere periferisk kommer forf. også ind på den økonomiske og finansielle politik i større almindelighed. Han hævder bl. a. (s. 255 f.), at man i de vekslende finanslederes forskellige måde at skaffe statsindtægter på kan se »forskelle i de to gruppers erhvervspolitiske syn«, og mener at »kredsen omkring Osten«, hvis grundsynspunkt var »godsejer-embedsmandens«, ikke var bange for »ved indlandske lån at hæmme de ekspansive borgerlige erhverv«. Det er muligt. Men som vi har set, benyttede også Thott sig af indlandske lån, og disse mere eller mindre tvungne udskrivninger ramte også godsejerne. Det samme gjaldt jo de ifølge forf. af den Ostenske kreds foretrukne ekstraordinære skatter.¹ Hvor bliver så egentlig det specielle godsejersynspunkt af? For at kunne hævde dets eksistens i denne forbindelse måtte forf. have vist, at Osten ramte byerhvervene hårdere end landbruget, når begges skatteevne tages i betragtning. Og hvordan stemmer Ostens alvorlige progressive beskatning af gager og pensioner med forf.s påstand om at han var »embedsmændenes talsmand«? Det kan være rigtigt, at statslån i banken set fra erhvervenes synspunkt var en »behageligere udvej end skatter og [statens] lån hos borgerne«. Men til erhvervene hørte også landbruget. Og den gæld til banken, som staten havde stiftet i krigsårene o. 1760,

¹ Edv. Holm: Danmark-Norges Hist. II (1894), 570. Dr. R. undervurderer åbenbart den hos finansministre almindelige (og naturlige) tendens til at tage skatterne der hvor pengene er, hvad dengang bl. a. vilde sige hos de formuende godsejere.

da »ethvert hensyn havde måttet vige for det ene at finansiere rustningerne« (s. 147), blev siden for størsteparten afviklet af den Bernstorfferne nærstående storspekulant Schimmelmann, ikke just eksponent for »ortodokse godsejersynspunkter«, i forening med »godsejerrepræsentanten« Reventlow.

Også forbindelsen mellem det københavnske borgerskab og regeringen havde, tror jeg, en mere kompliceret karakter end det fremgår af bogen. Iflg. forf. var banken grundpillen i den »ekspansive erhvervs politik«, bag hvilken »Københavns store erhvervsdrivende« stod. Denne politik gik, siger han, især ud på at støtte »industrien og den direkte import som det under landbrugskrisen var tvingende nødvendigt at fremme hvis overklassen og byernes middelstand skulde kunne opretholde deres levestandard, et synspunkt hvori kongen som landets største importør og kvalitetsvareforbruger var direkte impliceret« (s. 241 f., 245). Men hørte godsejerne ikke til overklassen? Og var industripolitikken med dens toldbeskyttelse og talrige importforbud overhovedet egnet til at lette tilværelsen for overklassen og byernes middelstand i almindelighed?¹ Kunde Københavns store erhvervsdrivende, der fortrinsvis var købmænd, af forretningsmæssige bevæggrunde uden forbehold stå bag en økonomisk politik, som vanskeliggjorde deres udenrigshandel og lagde adskillige bånd på den indenrigske?

Forf. skelner her åbenbart ikke tilstrækkelig skarpt mellem de forskellige sider af den økonomiske politik. De københavnske storkøbmænd delte fra begyndelsen regeringens interesse for handelskompagnierne og banken. Kommercekollegiets industripolitik var derimod — såvidt hidtil oplyst — i sin oprindelse en udpræget statsforanstaltning, der ikke med rette kan siges at have fået sin form i samarbejde med eller blot under speciel hensyntagen til eksisterende københavnske »erhvervskredse«. Den drivende kraft var iflg. J. O. Bro-Jørgensen i begyndelsen Fr. Danneskiold-Samsøe. Han samarbejdede bl. a. med den københavnske købmand, kompagnidirektør og industridrivende Fr. Holmsted, som blev tilforordnet kollegiet, og med Otto Thott, der pegede på muligheden for at afsætte det betrængte landbrugs råprodukter til den ny industri. Brugt om ham vilde udtrykket godsejer-embedsmands-synspunkter have været på sin plads. Industripolitikken led i den første tid under mangel på interesse og ligefrem modstand fra handelens side. Hvad kræmmerne angår, er det intet under, siden regeringens foranstaltninger som Bro-Jørgensen siger »truede

¹ Det turde i det hele taget være tvivlsomt, om en handelspolitik, der i så høj grad favoriserede hovedstaden, var til synderlig gavn for »byerne«, men dette spørgsmål skal ikke drøftes her.

grundlaget» for deres eksistens. Regeringens økonomiske politik gav i den af forf. behandlede periode jævnlig anledning til interessekonflikter mellem de private købmænd og kompagnierne, mellem handel og industri, mellem producenter og konsumenter, mellem hovedstad og provins. Beskyttelsen af industrien ved forbud og told var, hvad i hvert fald A. P. Bernstorff ikke lagde skjul på, til stor gêne for handelen som for private, og enkelte dispensationer f. e. for kongen, A. G. Moltke, J. H. E. Bernstorff og Ditlev Reventlow, eller privilegier som Asiatisk Kompagnis vedrørende indførsel af bomulds- og silketøjer ændrer ikke helhedsbilledet. Selv kommercekollegiet var klar over, at industribeskyttelsen skadede forbrugerne, og J. H. E. Bernstorff skrev 1767, at den var «*déplaisant à la cour et à la noblesse, dont il gêne les goûts et la liberté*». Et industriforetagende som Vestindisk Kompagnis sukkerraffinaderi ødelagde ikke blot takket være sin privilegerede stilling i hvert fald en af sine konkurrenter, men fremkaldte ved sin prispolitik endog en protest fra Københavns 32 mænd, som 1747 foreslog sukkertolden nedsat.

Ikke engang om det øverste og rigeste lag af »Københavns store erhvervsdrivende« kan man uden videre sige, at det stod bagved den »ekspansive« industripolitik. Såvidt vides foretrak i begyndelsen af kommercekollegiets tid danske købmænd ligesom godsejerne med enkelte undtagelser at anbringe deres kapital i jord eller i de store handelskompagnier, der lovede godt udbytte. Bankens første kommissærer var storkøbmænd med interesser i kompagnierne; »bankens ene hovedopgave, at finansiere den oversøiske handel, blev derved sat i forgrunden«, siger forf. i sin afhandling om kurantbankens oprettelse. Han har ikke fastholdt dette synspunkt i bogen og opgiver ikke, hvorfor det er forladt.

I løbet af perioden, og især i J. H. E. Bernstorffs tid, ændredes de københavnske storhandlendes stilling til industrien, men hvorvidt det har givet sig udslag i bankens lånepolitik, er ikke oplyst. Det var formodentlig beskyttelsen i forbindelse med en udvidet næringsfrihed, som efterhånden lokkede flere af købmændene til at sætte penge i industrielle virksomheder, især dem der havde nær tilknytning til den oversøiske handel. Det gjaldt f. e. kattuntrykkerier og sukkerraffinaderier, efter at henholdsvis Fr. Holmstedts og Vestindisk Kompagnis monopolagtige privilegier i 1750-erne var ophævet. De fleste af disse foretagender har nok for indehaverne betydet mindre end handelen, og i hvert fald en enkelt købmand og industridrivende som R. Iselin tog, da han 1770 skulde vælge, klart standpunkt mod industribeskyttelsen. Alligevel kan det om denne del af perioden og for en del af industriens

vedkommende måske være berettiget at sige, at regeringens politik var i overensstemmelse med de store københavnske erhvervsdrivendes ønsker. Men f. e. en af staten så begunstiget industri som silkeindustrien synes ikke at have tiltrukket den private kapital, og da kommercekollegiet ved periodens slutning af hensyn til denne industri ønskede at standse Asiatisk Kompagnis indførsel af silketøj, søgte kompagniet længe at gøre modstand. Det er et klart eksempel på, at den »ekspansive« industripolitik stadig kunde komme i konflikt med storhandelens interesser. Forbindelsen mellem industriens folk og bank- og pengepolitikken er heller ikke helt enkel. De første år H. C. Schimmelmann ejede sit store sukkerraffinaderi (erhvervet 1763), arbejdede han som finanspolitiker for deflation. Trådene er virkelig langt mere spægede, end man efter forf.s fremstilling skulde tro.¹ At en og anden i »regeringskredsen« direkte eller ad omveje tog sig betalt for sine tjenester — embedsmandsmoralen var dengang en anden end nu — udelukker ikke, at det kan have været regeringen, som bestemte retningslinierne for den økonomiske politik, eller at de pågældende høje embedsmænd ved at følge dem har ment at varetage statens tarv.²

Derimod er det rigtigt, men også velkendt, at Ditlev Reventlow var en modstander af J. H. E. Bernstorffs understøttelsespolitik. At det muligvis kan hænge sammen med Reventlows privatøkonomiske forudsætninger, tør jeg ikke benægte, men rent fiskale hensyn er tilstrækkelige til at forklare hans sparsommelighed på dette og andre punkter; til gengæld synes Bernstorff at have været en temmelig dogmatisk merkantilist. Hvorvidt Reventlows kritik gjaldt de merkantilistiske principper eller blot Bernstorffs ødsle administration, må foreløbig stå hen som uvist. Det er vistnok

¹ Industriens Hist. i Danmark II, 65 ff., 91 f., 95 ff., 110, 119, 130, 132, 185 ff. Aage Rasch: Dansk toldpolitik 1760—1797 (1955), f. e. 35, 55 ff., 63, 95, 183 f. P. P. Svestrup og Rich. Willerslev: Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions hist. (1945), 28 f., 40 ff., 45 f., 74. Aa. Rasch og P. P. Svestrup: Asiatisk Kompagni i den florissante periode (1948), 16 ff., 51 f. Jfr. Albert Olsen i Scandia III, 261, 271.

² Forf. citerer i note s. 169 f. et brev fra Just Fabritius til Wasserschlebe 1761, hvori Fabritius beder om A. G. Moltkes og J. H. E. Bernstorffs hjælp til at opnå statsstøtte til Afrikansk Kompagni og bl. a. henviser til, at Bernstorff er aktionær. Forf. ser heri et eksempel på »hvor nær, og med hvilke konsekvenser« den københavnske handelsverden havde forstået at knytte regeringskredsen til sig; Bernstorff hjalp faktisk dette håbløse underskudsforetagende, men at det skyldtes hans aktionærinteresser eller afhængighed af storhandelen er brevet ikke bevis for. Han tog iøvrigt modsat Moltke ikke mod direktorposter i kompagnierne. Jfr. Friis: Bernstorfferne og Danmark II (1919), 218 ff.

betegnende, at de skarpeste angreb på denne side af Bernstorffs virksomhed kom fra Fr. Danneskiold-Samsøe, selve grundlæggeren af kommercekollegiet. Resultatet blev i hvert fald i Reventlows sidste embedstid en stærk begrænsning af statens tilskud til manufakturterne¹. At handelen burde støttes, var Reventlow ikke i tvivl om. Det fremgår ikke blot af hans korte virksomhed i kommercekollegiet, men også af hans forhold til banken. I foråret 1765, endnu mens pengesanereringen var i sin begyndelse, vilde han opheve forbudet mod eksport af mønt, bl. a. fordi købmændene »efter kommersciens beskaffenhed« var nødt til at udføre rede penge. Banken var principielt enig heri men vilde hellere vente (s. 177). Manden med de »ortodokse godsejersynspunkter« var altså mere ivrig end den »aktive erhvervs politik«s mænd i banken for ved dette pengepolitiske middel at støtte handelen og specielt importen.

I bogens slutkapitel »Sammenfattende redegørelse og vurdering« (s. 238—61) søger forf. at sætte sit specielle emne ind i en almen historisk sammenhæng. Han behandler i den forbindelse visse store spørgsmål i den nyere historie på en måde, som ægger i hvert fald anmelderen til modsigelse. Selv om en og anden uheldig formulering kan skyldes en alt for letløbende pen, tyder adskilligt i dette kapitel på en tilbøjelighed til at forenkle problemerne. Eksempler er allerede nævnt, andre, som hans tilsyneladende ensidigt økonomiske forklaring på ændringen i de økonomiske, politiske og sociale opfattelser i 18. årh. (s. 239)² eller den i mine øjne ejendommelige sammenligning af udviklingen i Danmark og Sverige (s. 245 f.), kan her ikke omtales nærmere. Et enkelt punkt bør dog endnu berøres. »Jo mere statsmagten i de europæiske lande havde identificeret sig med de borgerlige erhvervs interesser«, siger forf. s. 239, »des stærkere var merkantilistiske synspunkter trådt i forgrunden. . . I Danmark-Norge vandt de, under indtryk af landbrugskrisen, en så fuldstændig sejr at de fra o. 1735 næsten uden undtagelse beherskede statens politik i et halvt hundrede år.« Det er betegnende, at forf. her som overalt i bogen i tavshed forbigår den ejendommelighed ved den europæiske merkantilisme, at den i hvert fald for en væsentlig del af sine tilhængere havde statens magt og rigdom og ikke undersåtternes eller en enkelt

¹ Bernstorfferne og Danmark II, 266 ff.; Industriens Hist. i Danmark II, 120 f.

² Det hedder her kategorisk, at erhvervsudviklingen fra midten af 18. årh. tog »en sådan fart at samfundets struktur omdannedes i sin grund med deraf følgende skifte i teknisk kultur såvel som i økonomiske, sociale og politiske anskuelser.«

klassens velstand som selvgyldigt mål.¹ Hvor stor en rolle dette synspunkt spillede for den danske regerings politik, kan kun oplyses ved en særlig undersøgelse. At det forekom i argumentationen, er givet. Det var næppe blot en talemåde, når J. H. E. Bernstorff i sit forsvarsskrift 1767 karakteriserede industripolitikken som »un dessein salulaire à l'état, mais odieux à ceux qui le composent».² Forf.s nyligt citerede bemærkning må imidlertid også give det indtryk, at han alvorligt overvurderer betydningen af den merkantilistiske politik herhjemme — sådan som han opfatter den, d. v. s. som udtryk for en speciel hensyntagen til byerhvervene. Trods alle bestræbelser for at ophjælpe handel og industri var og blev Danmark et landbrugsland, og regeringen glemte det ikke. Agrarbeskyttelsen, der bortset fra forbigående lempelser under særlig trykkende kornmangel opretholdtes i hele perioden,³ og jordreformlovgivningen, som begyndte under den »ekspansive erhvervspolitik«s blomstring i 1750erne, vidner tilstrækkeligt derom.

Nogle vil måske mene, at det er en underordnet side af afhandlingen, anmeldelsen fortrinsvis har beskæftiget sig med. Den afsluttende bearbejdelse af stoffet til en helhed turde imidlertid være en mindst lige så væsentlig del af historikerens arbejde som enkeltundersøgelsen. Den fordrer samme nøjagtighed, logik og kritiske sans, men uden tvivl større viden og koncentration. Forf.s forsøg på at anvende klassekampsynspunktet forekommer mig at illustrere, hvordan en redelig og iøvrigt grundig forsker kan lade sig føre på afveje af en uheldig idé. Den historiker, som aldrig har befundet sig i en lignende situation, har lov at kaste den første sten. Vanskeligere er det at undskylde de ikke få uoverensstemmelser i detaljer mellem forf.s kronologiske fremstilling og hans »sammenfattende redegørelse og vurdering«. Konklusionen er i en vis forstand det vigtigste afsnit af en videnskabelig undersøgelse og særlig betydningsfuld i denne afhandling, hvis benyttere næppe alle når længere end til slutkapitlet. Om nogetsteds i bogen er man her berettiget til at vente, at ordene er vejet. Denne og de andre påpegede svagheder rækker dog ikke alvorligt afhandlingens største del, den omhyggelige redegørelse for bankens virksomhed, der med rette har bragt forf. doktorgraden.

Poul Bagge.

¹ Eli F. Heckscher: *Merkantilismen* II (1931), kap. I.

² Bernstorffske Papirer II (1907), 597; jfr. Aage Rasch: *Dansk toldpolitik*, 172 f.

³ Aage Rasch: *Dansk toldpolitik*, og *Scandia* III, 257 f.